

MAGYAR NYUGATOSOK

Valentín Beniak fordításkötetéről **SZLOVÁKUL**

A magyar költészet szlovák közvetítésében és népszerűsítésében – néhány klasszikus (Petőfi Sándor, Ady Endre, Babits Mihály, József Attila) válogatott verseinek önálló kötetekben való megjelentetése mellett – az egyszemélyes antológiák¹ jutottak főszerephez. Olyan verses fordításgyűjteményekről van szó, melyekben egy-egy magyarul tudó, a nyelvet nemegyszer még az iskolában elsajátító szlovák költő vállalkozott arra, hogy saját anyanyelvi közönségét megismerteti a magyar líra gyöngyszemeivel. Az ilyen vállalkozások természetes velejárója volt a szubjektív szempontok (ízlés) előtérbe kerülése, de nem egy esetben szembeütő a kor irodalomszemléletét és kritikai értékelését meghatározó politikai vagy esztétikai ideológiák befolyása is; ez utóbbiak főként a szövegek kiválogatásában és a verseket kísérő utószókból nyilvánultak meg.

A továbbiakban egy ilyen kiadvány bemutatására és kritikai elemzésére vállalkozom. Valentín Beniak² 1957-ben megjelent *Večerná blýskavica (Esti villám-lás)*³ című gyűjteményes kötetéről lesz szó, mely a huszadik század első fele magyar költészetéből ad bőséges válogatást. Vizsgálódásom tárgyát azonban nem a műfordítások képezik majd, hanem a fordítónak a könyvhöz írott utószava. Egyrészt azért, mert terjedelmes, több, mint 400 lapot kitevő versanyagról van szó, s ilyen esetben az érdemi kritikai mérlegvonáshoz tanulmányok sorára volna szükséges, másrészt pedig, mert több szempontból is érdekesnek, mondhatni tünetértékűnek gondolom az említett fordítói paratextust. Nem annyira fordításeleméleti, inkább kor- és eszmetörténeti tanulságai miatt érdemes a figyelemre. Beniak nem fejt ki benne műfordítói krédóját, műhelytitkaiba sem avat be bennünket; írása sokkal inkább emlékeztet egy fordító ihletett olvasónap-

lójára, aki igyekszik tömören, ugyanakkor kifejezően összefoglalni az érintett költők személyiségének és alkotásaiknak legfontosabb és legjellegzetesebb vonásait.

Meg kell jegyezni, hogy nem hagyományos lexikoncikknek egymás mellé rendeléséről van szó, melyek a pályakép vagy az életrajz narratívájára felfűzve foglalják össze az adott szerző hatástörténetének és kritikai recepciójának legfontosabb eredményeit. Beniak ehelyett rövid portrékat, portréesszéket készít, melyek tartalmazznak ugyan bio- és bibliográfiai adatokat is, de láthatólag inkább a céllal iródnak, hogy egy-egy tipikusnak tartott szerepen, költői magatartáson vagy beszédmódon keresztül tegyék megragadhatóvá a nyugatos költőket. Ötvöződik bennük a jellemkép és az idézetekkel, utalásokkal átszőtt kommentár. A fordító nemcsak arcot, hanem olykor hangot is ad a már – egy kivételtől eltekintve – halott költőknek, él tehát a prosopopeia kínálta retorikai lehetőségekkel. Ez az arc- és hangadó nyelvi munkálkodás, mely a pszichologizáló alakfestés, a dramatizálás és a pastiche eljárásait egyaránt igénybe veszi, részben az életrajzból, részben a művekből merített elemekkel dolgozik, de ezek szelekcióját és markáns portrévá alakítását egy szigorú ideológiai szűrő szabályozza. És pont ez az, ami engem leginkább érdekel.

Beniak mindenkinél igyekszik kimutatni a szocialista vagy legalábbis a baloldali elkötelezettség és a proletár eszmeiség nyomait – még akkor is, ha ez nehézségekbe ütközik, s a siker érdekében erőszakot kell tennie a közvetíteni kívánt korpuszon. Nyilván tisztában van a költők korabeli ideológiai „előolvasatával”, s ezért mindent megtesz azért, hogy ahol nem bukkan a politikai elvárásoknak megfelelő versre (vagy nem sokra), ott legalább lélektani vagy életrajzi okokra visszavezethető mentséget találjon. A szomorú az, hogy

poétikai szempontból legyenek bármennyire találóak is az észrevételei, stilisztikailag bravúrosak a költői parafrázisai, nem szabadulhatnak a politikai kontextus, tehát a meggyőződésből vagy szükségből felvállalt ideológiái alapállás torzító hatása alól.

Ezeket a portrékat tekintem át a továbbiakban, egyrészt az ismertetés, másrészt az ideológiai olvasatok kritikus reflexiójának célzatával. Fordításkritikára csak kivételesen, indokolt esetben keríték sort, akkor is csak szemléltető jelleggel, fontosnak tartom ellenben a fordító írásmódja és a korabeli magyarországi – politikai ideológiával ugyancsak megfertőzött – irodalomtudományi diskurzus és írói kánon közti párhuzamok és eltérések kimutatását.

4+1+2

Az utószó három szerkezeti egységből áll: egy rövid, nem egész egyoldalas felvezetésből, a szöveg döntő hányadát kitevő portréfűzéből, és egy ugyancsak rövid zárlatból, mely az antológia címét magyarázza, de ezen keresztül igyekszik a lefordított korpusz jelentőségét is megfogalmazni – inkább etikai, mintsem irodalmi szempontokra hivatkozva.

A felvezetésben Beniák kifejti, hogy szándékai szerint egy „nyugatos” költői antológiát akart összeállítani, amely egyfajta metszetét adná fél évszázad magyar költészete egyik meghatározó vonulatának. Az ő értelmezésében ez az ún. első nemzedéket jelentette (Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád), s csak két olyan költőt válogatott még be – utólag – a gyűjteménybe, akik már a 20-as években kezdték pályájukat: József Attilát és Illyés Gyulát. Bár hozzá kell tenni, hogy nem történeti-poétikai megfontolások miatt esett a választása a modern magyar költészetnek erre a „két nagy jelenségére” (447.), (pedig már akkor is közismert volt a „nyugatos örökségnek” mindkettőjük költői pályája és poétikája alakulásában játszott szerepe), hanem történelmi okok miatt: mert már az első világháború befejezése után jelentkeztek. Az ismertetések végigolvasása után azonban az is világossá válik, hogy Beniák a nagy generáció tagjainak és a két fiatalabb pályatársnak az írói teljesítménye közötti hatástörténeti kapocs helyett valamiféle – meglehetősen ingatag lábakon álló – ideológiai folytonosság kimutatását tartja elsőrendűnek.

Talán feledékenységéből, esetleg figyelmetlenségéből, de az sem kizárt, hogy a korabeli hivatalos magyar irodalomtörténeti kánon értékpreferenciáinak hatására, mindenestre Kosztolányi neve kimarad az első felsorolásból. Beniák persze „gondol rá”, hisz öt költőről beszél, s később is lelkesedéssel ír róla, mégis figyelemreméltó (bár nem teljesen érthetetlen) ez a hiány. Ő ugyanis az egyszemélyes az „ötök” közül, akinél nem talál sem a szoci-

alizmus, sem a proletárság irányában – nyílt vagy burkolt módon, de – kedvezően megnyilatkozó verset, és nem példálózhat (mint mondjuk Babitsnál) nagyszabású háborúellenes költeményekkel sem. Ezért aztán mentségként kénytelen az *Édes Anna humanizmusára, részvét-etikájára hivatkozni (erről bővebben majd alább)*.

Van egy másik gyenge pontja is a felvezetésnek, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül. Szintén az „emlékezetkiesés” sajátos esetéről van szó. A fordító leegyszerűsítő és bizony torzító képet fest a 19. század második felének magyar költészetéről, amikor úgy fogalmaz, hogy a modern költők, élükön Adyval a 20. század első két évtizedében „fokozatosan meghódították a magyar Parnasszust, amely Petőfi halála után eléggé megszürcült, és mintegy 50 évig e nagy nemzeti bárdot utánzó epigonizmusában fuldokolt” (447.). Ha már Vajda János, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő verseit nem tartja is említésre érdemesnek (bár, tegyük hozzá, a tisztesség megkívánná, hogy legalább a nevüket leírja), azért Arany János költői munkásságának illet volna néhány mondatot szentelnie. A történeti korrektség mellett azért is, mert – noha a kései Arany-versek hatástörténeti jelentőségéről, mindenekelőtt a modern versbeszédet előkészítő szerepéről akkor még nem igazán esett szó – az antológiában szereplő költők tisztelete Arany művészetére iránt nem lehetett teljesen ismeretlen előtte⁴. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy Pavol Bujnáknak 1924-ben *Ján Arany v literatúre slovenskej* (Arany János a szlovák irodalomban) címmel jelentetett meg monográfiát.

Beniák irodalomtörténeti mesemondása egyébként nagyon emlékeztet a korabeli magyar marxista narratívákra. Abban, ahogy Petőfi után – fél évszázadot nagyvonalúan átugorva – a politikai értelemben vett „forradalmi” Ady szerepét emeli ki, majd később, a történet szerves (ideológiailag legalábbis annak tűnő) folytatásaként József Attilában a „valódi” proletár költő megszületését üdvözli, mintha a Lukács és Révai által meghonosított Petőfi – Ady – József Attila „fősodor” elképzelése köszönne vissza⁵.

Ady, a beteg titán

A portrék sorát Adyval kezdi a fordító, s később is ő marad a viszonyítási pont, tegyük hozzá – nem költői teljesítményének átütő ereje vagy újszerűsége okán, hanem társadalomkritikájának radikalitása miatt. Az *Új versek* megjelenését Beniák nem a modern magyar lírai versbeszédet megújító, korszaknyitó kötetként aposztrofálja, hanem a „rég Magyarországot elmaradt rendje, az uralkodó feudális nemesség és az azt kiszolgáló dzsentri elleni szellemi forradalom kezdete”-ként (447.). Sajnos ez a szemléletmód marad uralkodó az egész szakaszban, így a szlovák olvasó szinte

semmit nem tud meg az Ady-poétikáról, annál többet viszont a bécsi udvarral a „nép” kárára szövetkező magyar nemességről és a később hasonló okból ostromozott tőkés nagyburzsoáziáról (448.).

Ady költői portréját a másokért küzdő és szenvedő vátesz, az új horizontokat kémlelő próféta modellje alapján készíti el Beniak. Egy helyütt egyenesen „beteg titán”-nak (449.)⁶ nevezi őt. Az utószó szerzője tehát követi azt a romantikában gyökerező költői szerepfelfogást és nyelvi magatartásmodellt, melyre számos versében maga a költő is hangsúlyosan rájátszott, s mely erőteljesen befolyásolta a kortárs Ady-kritika és a későbbi irodalomtörténet-írás szemléletmódját és stílusát is. Ismeretes ugyanakkor, hogy az Ady-lírai mai idegenségének egyik okát többen épp a messianisztikus pózokban vélik felfedezni⁷.

Egyébként Beniak írásmódja is magán hordozza a kultikus viszonyulás nyelvi jeleit. Ady hevenyészett költői pályaképét a hagiografikus és a heroikus narratíva mintáit követve vázolja fel, emelkedett, erősen retorizált stílusban. Egy kényelmes, gondtalan életéről lemondó fiatal költőt állít elénk, aki önként vállalja a próféta aszketikus életformáját, a másokat ostromozó kiválasztott hálátlan szerepét. Küldetésének társadalmi töltete van, s ez jelöli ki számára a túlerővel szemben küzdő magányos hős – nem kevésbé hálátlan, ugyanakkor nem kevésbé felemelő – pozícióját. A fordító egy képzeletbeli párbeszéd formájában ütközteti a két fél álláspontját és nézeteit. Először az Adyt-ellenzők és a vele szemben gyanakvók véleményének ad hangot, hogy aztán a rágalmakra maga a költő feleljen – versben: „Ki hallotta őt? Ki hallotta meg egy senki, egy botránysos vidéki újságíró hangját? Néhány lelkes diák, haladó értelmiségi és szabadgondolkodó. A többiek gyanakodva és zavartan tekintettek rá. A kultúra hivatalos őrei és a nemzeti hagyományok hordozói szeretetlenül és szörnyülködve: Mit akar ez a jakobinus dalnok? Az út széles és kitaposott, idillt, fatamorgánát és békés sziesztát kínál, és ez a hőbörgő meg hova kanyarodott, és mit akar? »Nem kellene a megálmodott álmok«, feleli Ady, lerombolja a régit, és »új horizontok« felé indul. Tüzet fogott a tető, Ady gyújtogat.” (448.)

A portré befejezésében Beniak végre szövegközelbe kerül. Miután ecsetelte a bujtogató forradalmár és a költői botránysos szerepét magára öltő öntörvényű zseni életútját, felteszi azt a szónoki kérdést, hogy mi minden is volt a költő Ady, mielőtt rövid élete alkonyán emberi roncs lett belőle. S válaszként egy hosszú felsorolás keretében mutat rá a költői szerepek, hangok, stílusok sokszínűségére költészetében. Ez a parafrázist allúziókkal ötvöző áttekintés már legalább sejtetni enged e sokféle hagyományt ötvöző és szintetizáló versbeszéd tematikai és poétikai összetettségét – amit a korábbi egyoldalú, „vonalas” portré elfe-

dett: „Konok kálvinista ő, aki köszönés nélkül söpör el a Krisztus-kereszt mellett, hogy aztán jóval később visszatérve mély kalapemeléssel hajoljon meg előtte. A halál rokona és eltévedt lovas, aki ösbozótból bukkan elő, vágat az éjszakában és láncolt lelkeket riaszt fel. Feldobott kő is, mely visszahullva kis hazája arcát sebzi meg. Zsoltáros és részeges, káromló szerzetes. Beismeri júdasságát, mert aranyat és selymet akart a kedvesének. 1918 háborús krónikása ő.” (449–450.) A zárlatban a fordító felvillantja még *Az ágyam hivogat* borzongató beszédhelyzetét, majd *Az utolsó mosolyból* vett idézettel zárja le az Ady-portrét („Oh, nagyon csúnyán éltem: / Milyen szép halott leszek”).

Az itt elénk tárt erősen átpolitizált Ady-kép nem ismeretlen: Révai József, Lukács György, majd később Király István tanulmányainak köszönhetően sokáig volt uralkodó a magyar irodalomtörténet-írásban, s az alap- és középfokú irodalomoktatásban néhány helyütt lappangva még ma is fellelhetők a nyomai. Nem tudom, hogy Beniak mennyire ismerte a korabeli kultúrpolitika fő irányítóinak 40-es és 50-es években írott Ady-cikkeit és tanulmányait. Tény viszont, hogy Ján Smrek 1950-es Ady-válogatáskötete Lukács György *Ady, a magyar tragédia énekese (1939) című terjedelmes, vagy inkább terjedős tanulmánya kíséretében jelent meg*⁸. Ha máshonnan nem, innen bizonyosan meríthetett inspirációt.

A portré szellemisége szempontjából meglepő, hogy a *Csák Máté földjén nem szerepel a válogatásban. Pedig kiváló záró vers lett volna belőle (lásd majd erről később a Juhász Gyula és a Tóth Árpád-alféjezetet).*

Babits, a szobrász

Babits Mihály jellemzését és költészetének hagyománytörténeti elhelyezését Ady viszonylatában végzi el Beniak. Kiemeli a *Recitativ* című kötet verseinek jelentőségét (nem feledkezve el a Húsvét előtt és a *Fortissimo* miatti per megemlítéséről), elismerőleg szól szerzőjük széleskörű európai műveltségéről, esszéiről és műfordítói munkásságáról (a *poeta doctus* toposza), ugyanakkor viszont fontosnak tartja leszögezni, hogy Babits fellépése és pályájának kibontakozása nem érintette hátrányosan Ady szerepét („elsőbbsége érintetlen maradt” – 450.), akinek népszerűsége a halála után csak egyre nőtt. Hozzáteszi, hogy a fiatalabb költőtárs nem lépett az örökébe, költészete ebben az értelemben nem tekintendő folytatásnak. Már csak azért sem, mert Babits „se nem tribün, se nem hős, visszavonulva él, mint szobrász a műhelyében” (451.). Ezután a Baumgarten-alapítvány kurátoraként elkövetett „mulasztásait” emlegeti fel, végül az egyre elhatalmasodó betegség idején születtett műveket dicséri (Jónás könyve, Balázsolás). „Ady helyzetét már meghatározta a történelem, Babits művét

még mérlegei az idő” (452.) – zárja le gondolatmenetét, de a portrénak még nincs vége, *Beniak* ugyanis átadja a szót *Lányi Saroltának*, akinek *Babits*ról írott cikkéből, némiképp rendhagyó módon, mintegy másfél oldalnyi terjedelemben idéz.

Nem tudhatjuk, mennyire követte a szlovák fordító a szomszéd testvéri szocialista ország irodalmi vitáit, a *Babits*ról szóló rész mindenesetre arra enged következtetni, hogy nagyon is tisztában volt a költő korabeli hivatalos magyar megítélésének problematikuságával. Ha belegondolunk, már az is merész dolognak számít, hogy egyáltalán szerepeltette őt – szocialista alapállását nyomatékosan jelző – antológiájában, ráadásul alig valamivel kisebb terjedelmű versanyaggal, mint *Adyt*. Emlékeztetnék rá, hogy ekkorra már túl vagyunk *Horváth Márton Babitsot* – és minden hozza hasonló „polgári” és „burzsoá” művészt – pártideológiai alapon elutasító, és személyét alantas módon gyalázó cikkén (*Babits halotti maszkja*, 1945); *Lukács György kulturáltabb nyelvezetű, de hasonló irányú Babits- és Újhold-kritikáján*, mely az *elefántcsonttoronyba húzódo Babitscsal szemben Adyt hozza ki győztesként, és teszi meg őt – Petőfi mellett – másik követendő példaképnek* a kor írói számára, természetesen nem esztétikai, hanem társadalompolitikai szempontokra hivatkozva (*Újhold*, 1946); *s túl a mindezen álláspontokat és kritikai értéktételeket ideológiai boszorkányüldöző programmá fogalmazó Révai József írásain is* (*Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez*, 1950). A hivatalos kultúrpolitika tehát mindent megtett azért, hogy a magyar irodalomtörténeti kánon abszolút peremére szorítsa ki *Babitsot*¹⁰. Ennek érdekében még a népi írók által megfogalmazott kifogásokat is igyekezett a felhasználni a maga céljaira: „A népi ideológia és a marxista ideológia egyaránt *Adyval* összehasonlítva beszélt *Babits*ról, *Adyval* összehasonlítva találta könnyűnek *Babitsot*, mint aki kevésbé »magyar« vagy kevésbé »haladó«.”¹¹

Beniak ezzel szemben méltó helyet biztosít neki gyűjteményében. Noha az *Adyval* való konfrontatív, versengés alapú szembeállítástól – miként az láthattuk – teljességgel nem tud szabadulni, viszonylag korrektül jár el, amikor alkati különbségekre hivatkozva bújjik ki a választás kényszere alól. *Babitsot* és *Kosztolányit* is tehetségben egyenrangú pályatársként állítja be, akik *Ady mellett másfajta költői alkotásmódot követve váltak a modern magyar líra megújítóivá. Erre szolgál a műhelyébe, azaz szellemi kincsekkel teli könyvtárába elvonultan alkotó művész (szobrász, vésnök) szerepének értő, és nem elmarasztaló megidézése. Jól illik a közvetítés eme „diplomatikus” koncepciójába Lányi Sarolta cikkének kivonatolása is, mely már egy mérsékelt álláspontot képvisel Babitscsal kapcsolatban: nem a priori utasítja el az életművét, hanem igyekszik azt hozzáigazítani a korabeli pártesztétikai elvárásokhoz. Kétségbe vonja a költő kicsinyességével, beképzeltségével és arisztokratikus*

elszigetelődésével (elefántcsonttorony) kapcsolatos vádatokat, szembeszegezve velük a háborús költeményeket, melyeket a „nép” olthatatlan béke utáni vágyának hangot adó alkotásokként értelmez. Másik mentségeként a betegséget említi, kiemelve, hogy Babits testileg megtörve sem hagyta abba az írást, sőt ekkor születik legjelentősebb műve, a Jónás könyve. Az Irodalmi Újság munkatársa még a szerző katolicizmusának kérdését sem kerüli meg, s nem akármilyen logikai csavarral illeszti azt be korának „haladó” hagyományai közé. Azzal érvel, hogy a „vallásos” és a „liturgikus” jelző a Babits-líra elidegeníthetetlen attribútumai közé tartoznak, de a Babits-vers művészi kvalitásai ezzel együtt is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar költészet a szocialista forradalom és a béke építésének eszmei hordozójává válhasson.

Ami pedig a kuratóriumi tisztséget illeti: nem hiszem, hogy fél oldalon keresztül kellene foglalkozni olyan megválaszolhatatlan és a tényleges írói produkció megismerése szempontjából egyébként is irreleváns kérdésekkel, mint például, hogy miért nem kapott jutalmat *Tóth Árpád*, *József Attila*, s miért kapta meg *X* és *Y*, és hányszor stb. A számonkérés retorikája helyett, melyet *Beniak* jól eltanult a költőt bíráló magyar kritikusoktól és pályatársaktól, többet használt volna mondjuk néhány velős mondat a *Babits*-féle formakultúra gazdagságáról vagy költői nyelvhasználatának stílustörténeti vonatkozásairól. Erről ugyanis az utószó szlovák olvasója szinte semmit sem tud meg.

Juhász Gyula, a labilis gondolás

Juhász Gyuláról szabályos pszichológiai profilt rajzol *Beniak*. S miként az előbbi esetben is, *Ady* az összehasonlítási alap. Az ő keménységéhez, kérlelhetetlenségéhez, harcias és lázadó alkatához képest a szegedi poéta erőtlennek, álhatatlannak, belenyugvónak és melankóliára hajlamosnak mutatkozik: „Nem lázad, nem hősiekedik, alázatosan megadja magát, és csak panaszkodik” (454.). Egy olyan elvarázsolt tekintetű gondoláshoz hasonlítja őt, aki „csodálatosan tud énekelni, de karja megkövült, kiesett belőle az evező, s előbb vagy utóbb hajótörést kell szenvednie. Magával ragadja a hullám, az ütközések egyre fájdalmasabbak, kikötni nem tud, segítséget hívni nem akar.” (uo.) A szerelmi költészetét is ezen alkati sajátosságoknak megfelelően írja le: „Megérinti a szerelem, megérinti, és eltűnik, mert nem tudja magához ölelni, nem tudja ezt akarni. Csak búslakodni tud utána és sírni. Panaszosan és meghatóan, mint egy elveszett gyerek.” (uo.) Költészete a „nem valós világból” fakad, az „ál-mok, látomások, vágyak” világból (uo.), s még a valós világ szemlélése is álomba hajlik nála.

Az eddigi jellemzés – a korabeli (párt)esztétikai ideál felől nézve – nem túl hízelgő a költőre nézve, legyen

bármennyire is megértő és beleérző (mert az). Ezért Beniák bedobja a mentőmellényt: Juhász Gyulának három olyan versét veszi elő, melyekben a munka és a munkások dicséretére vonatkozó passzusokat talál. Az első *A munka* (1920), mely a következő sorokkal kezdődik: „Én öt dicsérem csak, az élet anyját, / Kítől jövőendő győzelmünk ered, / A munkát dalolom, ki a szabadság / Útjára visz gyász és romok felett.” A biztonság kedvéért a munka szót nagy kezdőbetűvel írja, s ugyanígy jár el a második versszakban előforduló béke, haladás, igazság szavakkal is. Nyilván azért, hogy ezen – az 50-es években egyértelmű politikai konnotációkkal bíró – kifejezéseknek a nyomatékosságával is a búskomor, enervált lírikus időszzerűségét húzza alá. A második vers *A dolgozókhöz, melyben Juhász „üdvözli a dolgozó kőművest, bádogost, asztalost és vasutast”, s egy olyan új állomás eljövételét jósolja, „hol mást nem látni, mint munkásokat”* (455.). Az igazi bizonyítékot azonban az *Új vallomás* egyrészt munkásokkal való együttérzésről árulkodó sorai („Minden szerelmet most rád pazarolva / Szeretek nép, munkás és szenvedő, / Te vagy reményem óriási tornya, / Mely mélységekből az ezekben nő”), másrészt az „elnyomók” elleni gyűlöletet kifejező mondatai szolgáltatják („Minden gyűlölség szálljon most felétek, / Kik a szabad jövőndőt félitek, / Kik renyhe jólét párnáin henyéltek”). A fordító, mintegy konklúzióként, még hozzát teszi, hogy Juhász Gyula tehát tudta, hogy a „vályak hol érnek tettek”, de ő maga mint entellektüel „nem érez magában elég hitet, hogy ezt kívárja”, ellentétben a proletár József Attilával, aki hitt benne, hirdette is az új világrend eljövételét, bár igaz, kívárni ő sem tudta, „megtört, egyedül, ugyanazon évben, mint Juhász” (455.).

A befejezésben vallomások regiszterbe vált át a fordító: bevallja, hogy Juhász Gyula költeményeit, a mai Szlovákiához kötődő ún. szakolcai verseit is beleértve, „kegyelettel tisztelettel fordította”. Ami leginkább megfogta, azok a kicsit rendhagyó szonettjei: „Kis, rövid versek, szonettek, melyeknek második négyesorosa nem követi az első rímképletét – semmi különös, gondolnád, kedves olvasó, de aztán megragadják a szíved: mágikus erejük van.” (456.)

Az előbbi idézet is jól mutatja azt a disszonáns stíluskereszteződést, ami nemcsak a Juhász-portrét, hanem az egész utószót jellemzi. Azt, ahogy az olvasói élmény reflexiójából kinövő személyességet meg-meg-törri az ideológiai elköteleződés hol apologetikus, hol ujjongó szövege.

Kosztolányi, a szó mágusa

A Kosztolányi Dezsőről szóló rész hangütése tűnik a legintimebbnek, fals ideológiai felhangokkal legkevésbé terheltnek a portrék között. Beniák nem rejtegeti lelkesedését a költő iránt. Nem fukarkodik a di-

csérő jelzőkkel, melyek főként Kosztolányi mesterségbeli tudására, verseinek igényes nyelvi és formai megmunkáltságára vonatkoznak: „Ez a költő a szó valódi mágusa, céhének mestere, aki ezt az erejét tudatosan keveri bele tökéletesre öntött verseibe. Tiszta öntvény ez, harang a toronyban, medián, nem a legnagyobb ugyan, de nem is a legkisebb, s ha az volna is, akkor sem szűnik meg haragnak lenni.” (456.) Vagy: „Ami műhelyéből kikerült, mindig tökéletesen cizellált volt: az ő verse sosem botlott meg” (uo.). Megjegyzi továbbá, hogy a modernek között Kosztolányi képviseli „a precizitást és a ritmus dallamosságát, a lágy és hibátlan technikáját a versnek, melynek végén megcsendül a rím, mintha csak úgy önkéntelenül, de teljes pompájában” (458.).

Beniák dicsérete mindenekelőtt *A szegény kisgyermek panaszainak szövege, mely szerinte első megjelenése (1910) óta sem veszítette el „frissességét és varázsát”* (457.). Mint írja, kezdetben csak néhány verset fordított le a kötetbe, később azonban, a többszöri kérésnek engedve (neveket nem említi), az egészet átültette szlovákra. Ez teszi ki a fordított korpusz legnagyobb részét, kivülről csupán 11 további Kosztolányi-vers szerepel az antológiában (ezekről később szót ejtek). Beniák először összefoglalja *A szegény kisgyermek panaszainak motívumvilágát, felvonultatva számos emlékezetes alakot, megidézve hangulatos helyszíneket, sorsfordító, általában a halállal összefüggő eseményeket.* (Egy ilyen epikus rezümé nyilván nem helyettesítheti a tényleges verset, képes azonban felkelteni a bennük megképződő világ atmoszféráját, és ezen keresztül a stilizált gyermeki látásmódot is.) Ezután kerít sort a kötet stílustörténeti behatárolására: „Szép, szolid építmény, barokk és egy darab romantika, egy kis gyerekkastély, inkább az éjféli, az árnyék, mintsem a fény felé fordítva. Gyermeki fantázia uralja, tele sejtéssel és félelemmel.” (457–458.) Szerzőjének poétikáját és annak világirodalmi koordinátáit pedig így jellemzi: „Sejtelek és halál, titokzatos, rejtett tragikum, ezek a Kosztolányi-költészet alapmotívumai. Impresszionizmus és dekadencia, virtuóz árnyjáték: Kosztolányinak a nagyok, Rimbaud, Baudelaire, Verlaine, Rilke és Poe voltak a tanítómesterei.” (458.)

Az utolsó mondatok a mentetetést szolgálják, a költő apolitikusságának és esztéta magatartásának mentegetését: „Kosztolányi gátat emelt a politikus és az esztéta közé, és tiltakozott az író társadalmi vagy politikai besorolása ellen. Persze látta közben a társadalmi és az osztálykülönbségeket, és humanizmusa végül elvezette őt a nyomorultak és a megaláztatottak oldalára, melynek világos bizonyítéka az *Édes Anna című regénye.*” (458.)

Amennyiben tekintetbe vesszük, hogy *A szegény kisgyermek panaszai Kosztolányi életében legtöbbet kiadott és legnépszerűbb kötet, annyira nem meglepő a fordító lelkesedése. Beniáknak láthatólag ez áll legközelebb*

a szívéhez, s teljesen természetes, hogy fordításkötetében domináns pozícióba juttatja a hatvannégy darabból álló ciklust. Ennek eredményeként viszont némileg mégiscsak egyoldalú beállítást kap az utószóban megrajzolt Kosztolányi-portré, hisz a „szegény kisgyermek” maszkja és hangja kopírozódik rá önkéntelenül is a költőre és költészetének egészére. Az egyéni „toplista” irányadó szerepére enged következtetni a többi vers is. Az Őszi koncert Praeludiuma, a Mélyek a kutak, a Csatakos virradat és A rossz élet megítélésem szerint nem tartoznak Kosztolányi kiemelkedő versei közé, bár témájuk és hangulatuk felől nézve jellegzetesnek mondhatók. A Francia lány és a Vendégség közben a Meztelenül kötet rímtelen szabadverseiből adnak ízelítőt. Az Ilona a szózsonglőrt, A vad kovács, Kivégzés a Száz sor a testi szenvedésről pedig már a fájdalommal és az egyre közelítő véggel tusakodó kései Kosztolányit mutatják. Az utolsó az 1927-es keltezésű Vázlat című költemény, mely a Réz Pál szerkesztette Kosztolányi Dezső összes verseiben a „Hátrahagyott versek” között szerepel¹², s eledig nem igazán vívta ki az értelmezők figyelmét (véleményem szerint nem véletlenül).

Mivel nem ismerjük a válogatás szempontjait, hogy milyen személyes érintettség okán esett a fordító választása pont ezekre a versekre, csak csodálkozhatunk azon, hogy mi az, ami kimaradt a szórásból. A legszembetűnőbb az alaptémákat, visszatérő motívumokat összegző nagy versek hiánya: Hajnali részegség, Halotti Beszéd, Szeptemberi ábítat, Marcus Aurelius, Esti Kornél éneke, Őszi reggeli, Ének a semmiről. Aligha tudunk ma elképzelni egy valamennyire is hiteles Kosztolányi-válogatást ezek nélkül. Sajnálatos, hogy – amennyire tudom – azóta sem fordították le őket szlovákra¹³.

Tóth Árpád, a szépség lírikusa

A tiszta hang, a gyengédség és a szépség költője; szerény, csendes, szeretetreméltó figura; virtuóz verselő, és nem kevésbé virtuóz fordító – Beniak jellemzése hozza azt a képet, ahogy Tóth Árpád valószínűleg a magyar olvasók többségének emlékezetében is él. Szól még a család nehéz életkörülményeiről, betegségről és korai haláláról. Utána pedig mintegy másfél oldalon keresztül idéz Babitsnak a Nyugat 1928. november 16-i számában megjelent nekrológjából. Utána Szabó Lőrincet idézi egy mondat erejéig, aki e költészet kozmikussá növesztett modern egyszerűségét ecseteli. S akárcsak Juhász Gyula esetében, a végére tartogatja a meglepetést.

Mert mindenképpen a meglepetés erejével hat, hogy egy ilyen szépségnek elkötelezett, saját fájdalomával elfoglalt, éteri hangú poéta Az új Isten (1919) című versében lelkesen üdvözli a – mit is? A Tanácsköz-

társaságot, a lassan világméreteket öltő proletárforradalmat, a szocializmust? A szöveg utalásai tulajdonképpen lehetőséget adnak arra, hogy mindezt együtt beelássuk. Beniak szemében ez a költemény módosítja valamelyest a Babits és Szabó Lőrinc által megrajzolt esztetizáló portrét, és cáfolja a világtól elvonultan alkotó, társadalmi és politikai kérdésekkel nem foglalkozó szerző képét: „Benne a költő nemcsak magyarnak, hanem szocialistának is látszik, aki, mikor betelt az idő, nem maradt a korallok¹⁴ között, hanem a tömeg közé ment, és eklatánsan megvallotta nekik saját hitét – ebben a felfedezésértékű, mesteri, s közben szokatlanul bátor és hatásos versben. Érthető, hogy a horthysta reakciós kormány ideje alatt nem lehetett ezt a költeményt besorolni a költő összegyűjtött versei közé.” (460.)

Nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy milyen elhamarkodott lépés egy versből ennyire messzenő következtetést levonni, s egy pillanatnyi hangulatot, egy ideig-óráig tartó, semmilyen további politikai cselekvésben vagy nyilatkozatban meg nem mutatkozó lelkesültséget a pályakép valamiféle betetőzéseként, ideológiai csúcspontjaként beállítani – csak azért, hogy az életmű maradék kilencvenkilenc százaléka is kedvezőbb fényben tűnjék fel. Ezt a hamis megtérés-narratívát erősíti az is, hogy Az új Isten az utolsó a válogatásban (mint ahogy egyébként a Juhász Gyula-verseket is A dolgozókhoz zárja).

József Attila, a harcos proletár

Az utolsó mélypontja kétség kívül a József Attiláról adott jellemzés. Költészetéről semmit nem árul el a fordító, csak a származásával, vélt politikai meggyőződésével és küldetésstudatával, s végül tragikus halálával foglalkozik. Befejezőként ugyan utal arra, hogy a szlovák közönség előtt már nem ismeretlen a költő munkássága, hála Ján Smrek 1952-ben kiadott Nie ja volám (Nem én kiáltok) című válogatásának, ez a körülmény azonban nem menti a semmitmondó és csúsztatásoktól sem mentes sorokat.

Beniak Tiszta szívvel (1925) és A város peremént (1933) használja fel arra, hogy József Attila proletár öntudatát és előremutató társadalmi víziójának helyességét igazolja – de hogy? Idézem: „Míg Juhász saját anyjaként és lányaként éneklie meg a proletariátust, addig József [Attila] proletár a proletárok között, énekeiben attól pusztul el, hogy nincsen apja, se anyja, se Istene, se hazája, sőt még barátai sincsenek, nem kell a kedvesének és az ördögnek sem, csak a föld várja, melyben majd szép szívéből valami szép virággal ki. És hogy mi is az? A proletariátus győzelme.” (461.) Mi más is lehetne? – tehetjük hozzá némi maliciával. E ma már megmosolyogtató, életrajzilag is sántító¹⁵ belemagyarázás jobb megértéséhez szükséges felidézni a versnek – Smrekétől több

ponton is eltérő – Beniák-féle fordítását, melyet előbb prózai összefoglalásban olvashattunk. A két fordítás-mű összevetése egy önálló elemző tanulmány tárgya lehetne, ezért most csupán az utolsó két sort („s halált hozó fű terem / gyönyörűszép szívemen”) idézem: „skvitne čosi strašného / z môjho srdca krásneho.” Szó szerinti átiratban: valami szörnyű virágzik ki / szép szívből. Szembetűnő a különbség a vers és annak parafrázisa között. Ha Beniák pontosan idézte volna saját fordítását, aligha tudta volna azt a kihegyezett, vitán felül álló választ adni a maga által feltett kérdésre, hogy ti. mit értsünk a virág alatt. Azt kellett volna ugyanis mondania, hogy a proletariátus győzelme valami szörnyű (borzalmas, rettenetes) dolog – s akkor benne tisztelnénk ma a prófétát. Ő azonban – nehéz elhinnem, hogy tévedésből – a „szörnyű”-t „szép”-re cseréli le, s így lesz szép, kerek az ő (félre)olvasata is.

*A város peremén esetében már nem kell annyira erőszakot vennie a szövegen, de két fura jelenségre itt is felfigyelhetünk. Ezt olvassuk közvetlenül a Tiszta szívvel kommentárja után: „A »Papok, katonák és burzsu-jok után« a proletariátus van soron, ő lesz a törvények hordozója és végrehajtója, ő, és vele én is, »mi«, mondja a költő, »kidöntjük a kapitalizmus korhadt kapuit, át vesszük az uralmat, hogy új harmóniát adjunk a világnak« (A város peremén).” (461.) Az első: egy fordítói megoldás. A „polgárok” szót a megvető-megbélyegző stílusértékű „burzsu-j”-jal adja vissza, ami elébe megy a kor ideológiai szótárának. Smrek a kevésbé támadó „mešťiak”-ot választja, ami a megjelölt személy(ek) városi mivoltára utal (mesto = város). Igaz, némi pejoratív zöngéje ennek is van, hisz egyaránt jelöli a kispolgárt, nyárspolgárt is (a stilisztikailag semlegesebb a mešťan volna). A másik: újra egy véletlennek tűnő (?) elütés vagy kreatív betoldás (?). József Attila ekképpen zárja a verset: „A költő – ajkán csörömpöl a szó, / de ő, (az adott világ / varázsainak mérnöke), / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.” Fellapozva Beniák fordítását azt látjuk, hogy „ül” a szlovák szöveg, pontosan adja vissza az eredeti gondolatait. De honnan kerül akkor elő az idézett szakaszban „a kapitalizmus korhadt kapui”-nak ledöntésére buzdító mondat? Talán fel lehetne kutatni az eredetét, de ez nem olyan fontos; az viszont sokkal inkább, hogy észrevegyük: az idézőjel és a zárójelben feltüntetett cím azt sugallja, ezek (is) *A város peremén* sorai. A fordító Beniák újfent ellentmond az utószót író Beniáknak.*

Illyés Gyula, a pusztai proletár poéta

Illyés az antológia egyedüli, akkor még élő írója, aki a fordító bevallása szerint – mint már utaltam rá – utólag került be a nagy csapatba. A korabeli „legnagyobb

magyar költő”-ként vezeti őt fel Beniák (463.), akinek életműve még nyitott ugyan, de kvalitásai már most érdemessé teszik arra, hogy a szlovák olvasók megismerkedjenek vele¹⁶. Azért, mert „elsősorban ő az, aki arra hivatott, hogy megtartsa a magyar poézist azon a magaslaton, ahová a nagy halottaknak köszönhetően került” (uo.). A fordító tájékozottságára vall, hogy mielőtt még a származását firtatni kezdené és költészete témavilágának ecsetelésébe fogna, említést tesz Illyés válogatott verseinek nemrég megjelent francia gyűjteményéről is¹⁷.

Természetesen nem hagyhatja említés nélkül a költő felmenőit, családi hátterét, s szegénységben eltelt gyermekkorát (később utal a *Puszták népére is*), sőt ez a tény válik a portré meghatározó ideológiai sablonjává. *Illyés mint ember és mint költő egyaránt a miliő jellegzetes alakjaként lép elénk, „pusztai béreslegény”-ként, aki tud „betyáros megvetéssel nézni a rendőrökre, és dacosan futni előlük, de ugyanúgy megvallja szerelmét a falusi lánynak, aki az ő kedvese. Merész és büszke ellenállás van benne, teli túlaradó energiákkal, verse felbontja a formákat, és szélesen hömpölyög, hogy néha rím vagy asszonánc csendítse meg.”* (uo.) Néhány, a kötetben is szereplő vers impresszionisztikus megidézése után Beniák ismételten aláhúzza az Illyés-költészet közösségi karakterét, társadalmi elkötelezettségét: *„Illyés költészete a falusi proletariátussal való szolidaritás kifejeződése, és erős kollektív felhanggal bír. Nincs benne szentimentalizmus, se könny, se kétségbeesés, a hegy keménysége ez, melynek dőlnek ki a fáit, de amely tudja, hogy kibírja. A hajlott hát és az erős izmok népének kiszáradt, görcsösen csöknyös realitása ez. A paraszti szegénység költészete, erős és »hetediziglen« is kérlelhetetlen, mint amilyen kemény és kérlelhetetlen az élet is.”* (uo.)

Az idézett sorok, minden sarkitottságuk mellett is, sokkal kevésbé hatnak légből kapottnak, és a pálya egésze, az író politikai és kulturális szerepvállalása felől nézve sem tekinthetők oly mértékben megalapozatlannak, mint mondjuk a Juhász Gyula vagy Tóth Árpád proletár meggyőződését sugalmazó szakaszok. Illyés baloldalisága, aktív közéleti és politikai szereplése, verseiben a küldetéses költő szerepének, illetve az irodalmi népiesség és a népi írók hagyományának felvállalása egyaránt indokoltta teheti a Beniák-féle portré megrajzolását. Van viszont némi történelmi pikantériája annak, hogy az antológia – sajnos – nem éppen szerencsés pillanatban, 1957-ben jelent meg. A kolofonban az áll, hogy a kézirat 1956 novemberében ment nyomdába, és 1957 áprilisában jelent meg. Tehát mialatt készült, a budapesti forradalom és szabadságharc utolsó felvonása zajlott éppen, s az *Irodalmi Újság* november 4-i számában már megjelent az *Egy mondat a zsarnokságról*, mikor pedig napvilágot látott, már javában folytak a megtorlások. Amiből az is valószínűsíthető, hogy az utószó még a tragikus vé-

gű diktatúraellenes politikai eseménysor előtt íródhattott. Ezt erősíti meg Illyés Gyula utólagos felvétele és a róla adott egyértelműen pozitív, az ún. népi–bolsevik ellentét¹⁸ nyomait nélkülöző értékelés is.

Befejezés

Mai nézőpontból tekintve Beniak portréinak bizonyos helyei olyan karikatúráknak hatnak, melyek nem az ábrázolt személyt, hanem a rajzolókat és a kort teszik nevetségessé. Nem tudom, és nem is tisztelnem eldönteni, hogy az utószóban markánsan jelzett ideológiai elkötelezettséget a megjelentetés végett kötött „bölcshalként”, szükséges rosszként kell-e értelmezni, vagy inkább őszinte politikai meggyőződés kifejeződéséeként.

Ha sor kerül majd Beniak fordításainak kritikus analízisére, biztos vagyok benne, hogy sokkal jobb, elismerőbb értékelések születnek, mint amelyet róla az utószó alapján kiállítani voltam kénytelen. Egy ilyen elemzésnél mindenesetre érdemes volna számba venni nemcsak az eredeti és a fordítás, hanem Beniak saját versei és műfordításai közti esetleges párhuzamokat – tematikus „áthallásokat”, poétikai és stilisztikai ekhókat is. Zeman László szerint, aki a szlovák Babits- és Ady-fordítások kapcsán már fontos lépéseket tett Beniak műfordításainak értékelése terén, „a lefordí-

tott versek száma és a fordítónak az életművet bemutató sorai”¹⁹ leginkább Juhász Gyula iránti vonzalmáról vallanak (szerintem viszont, miként utaltam már rá, ez a poszt inkább Kosztolányit illeti meg), ha viszont a fordító mint költő poétikáját tekintjük, akkor a kötet szereplői közül a Babits-párhuzam tűnik a leginkább adekvátnak: „A műveltségi és a világirodalmi hagyomány ihlető szerepe, a szókészlet különféle stilisztikai körzeteinek aktualizálása, a népinek – Beniak egész életművét keretező – jelenléte, a szerelemnek és a poézisnak metonimikus (szinekdochészerű) kapcsolata s mindenekelőtt a költői mesterségnek mint lényegileg etikainak a felfogása Babits és Beniak költészetének érintkezési pontjai.”²⁰ A sor tehát meg is fordítható: nemcsak azt kellene megvizsgálni, hogy a műfordítások tanúsága szerint miként olvasta és értelmezte Beniak a nyugatosokat, hanem azt is, hogy e nagy generáció lírikusainak életműve – komparatisztikai vetületben – milyen új távlatokat nyithat a szlovák költő verseinek mai értésében. ■ ■ ■

Benyovszky Krisztián (Ipolyság, 1975): kritikus, irodalomtörténész. Érsekújváron él. *Fosztogatás* című Móricz-monográfiája 2010-ben jelent meg a Kalligramnál.

JEGYZETEK

- 1 Valentin Beniak: *Večerná blyskavica* (Esti villámlás, 1957), *Emil Boleslav Lukáč: Spoved' Dunaja* (A Duna vallomása, 1976), Vojtech Kondrót: *Doporuč ené listy* (Ajánlott levelek, 1981), Zostaňte v tejto básni (Maradjatok ebben a versben, 1997).
- 2 Beniak, Valentin (1894–1973): szlovák költő, műfordító. Első verseit magyarul írta, szlovák költeményeit először a *Slovenské pohľady* közölte 1923-ban. Költészetét a klasszikus költői formák, a népköltészet és az avantgárd poétikák kölcsönhatása és sajátos szintézise jellemzi. W. Shakespeare, O. Wilde, J. W. Goethe és H. Kleist művein és az antológiában szereplő nyugatos költőkön kívül egyebek mellett szlovákra fordította *Az ember tragédiáját*. Beniakról bővebben lásd: Turczel Lajos: *Valentin Beniak magyar irodalmi kapcsolatai*. A Hét, 1994, 23. szám, 14–15.
- 3 Beniak, Valentin: *Večerná blyskavica*. Antológia a madarskej poézie XX. századára. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1957. A kiadványra, illetve az utószóra (*Doslov: 445–464.*) a *to-vábbiakban csupán a főszövegben* megadott oldalszámokkal hivatkozom.
- 4 Ha Babits két esszéjének (Petőfi és Arany, *Arany, mint arisztokrata*) és Kosztolányi vitacikkének (*Író és bátorság*) ismertetését nem kérjük is számon a fordítón, az előbbinek Arany Jánoshoz, Tóth Árpádnak Arany János ünnepére, illetve Juhász Gyula Ének Arany Jánosról című versét nagy valószínűséggel olvashatta.
- 5 E művi konstrukció ellentmondásosságáról lásd: Németh G. Béla: Petőfi – Ady – József Attila? Irodalomtörténeti Közlemények 1994/3, 359–364.
- 6 „A betegség – nyilván Baudelaire hatására is – fontos ele-

- me volt az Ady által gondosan konstruált költő-image-nek, a fennálló társadalmi rend és normák ellen indított totális támadás része volt, amely tulajdonképpen a kortárs siker és ismertséget meghozta neki. Ez a megbotránkoztató támadás magában foglalta a magyar szokások ostorozását, az idealizált szerelem-reprezentáció elleni provokációt, a mámor és az önpusztítás dicséretét.” Teslár Ákos: *Be-tegség és kultusz Ady utóéletében*. http://www.ketezer.hu/menu4/2006_11/teslar.html Letöltve: 2012. február 13.
- 7 Ezekről a kérdésekről lásd: Veres András: *Szemponkok Ady-depolitizálásához*. In: *Újraolvasó – Tanulmányok Ady Endréről*. Szerk.: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna. Budapest, Anonymus Kiadó 1999, 43–51.
- 8 Lukács, György: *Ady, velkij bard madarskej tragédie*. In: *Endre Ady: Básne. Preložil Ján Smrek*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1950, 9–45.
- 9 Bár nem adja meg a cikk bibliográfiai adatait, a következő írásról van szó: Lányi Sarolta: *Babits*. Irodalmi Újság, 1956, VII. évfolyam, 31. szám, augusztus 4., 5.
- 10 Babits kritikai fogadtatását és részben irodalmi hatástörténetét is áttekintő tanulmányában Sipos Lajos ezt az időszakot „receptiótörés”-ként aposztrofálja: „Mindig lesz benne felfedeznivaló” – *A Babits-receptióról*. Forrás 2009/6, 67.
- 11 Kenyeres Zoltán: *Babits és a metafizikus hagyomány*. In: *úó: Korok, pályák, művek*. Budapest, Akadémiai Kiadó 2004, 201.
- 12 Kosztolányi Dezső összes versei. Budapest, Osiris–Századvég 1995.
- 13 Vojtech Kondrót is csak a *Zászlót fordította le tőle antológiájában*. *Zostaňte v tejto básni*. Antológia a madarskej poézie

- XX. század. Bratislava, AB-ART 1997, 19.
- 14 Babits Mihály nekrológiájának egyik mondatára utal ezzel: „Csak aki volt, aminek született, régi kézművesek beteg diák-úke, élt és halt a maga külön korall-kastélyában.”
- 15 A vers egy mai értelmezője írja: „Alláspontja az anarchizmus. Bár jócskán tanulmányozza már a tudományos szocializmust, még nem elköteleztejette ennek az ideológiának. Néhány évvel később, amikor mozgalmi emberként marxistának vallja magát, s előadásaiiban visszatérő szava lesz az »öntudatos munkás«, már nem írhatná meg ezt a verset, a magányos lázadás költeményét. Mindig vállalja művét, mellyel annyi paraszt gyűjtött a fejére, de a benne tanúsított magatartást meghaladja.” Alföldi Jenő: *Törvényen kívül és törvényen felül*. http://uj.terasz.hu/main.php?id=egyeb&page=cikk&cikk_id=6477 Letöltve: 2012. február 11.
- 16 Legközelebb 1977-ben, Vojtech Kondrót fordításában jelenik meg bővebb szlovák válogatás Illyés verseiből, *Űzék zem* (Nehéz föld) címmel.
- 17 Gyula Illyés: *Poèmes*. Traduit par Pierre Seghers et L. Gara. Paris, Seghers 1955.
- 18 Vasy Géza nevezi így a korabeli kommunista politikai vezetés és Illyés konfliktusos vagy legalábbis feszültséggel teli viszonyát: *Illyés Gyula és a népi – bolsevik ellentét 1945–1949*. In: *úó: „Hol zamokszag van” Az övenes évek és a magyar irodalom*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó 2005, 48–58.
- 19 Zeman László: *Stílus és fordítás*. Pozsony, Madách 1993, 152.
- 20 Zeman László: *Stílus és fordítás*. . . 153.